

Όταν έκλαψε ο Αλκιβιάδης: Το πάθος της μεταμέλειας και η σημασία του για τη στωική θεωρία των συναισθημάτων

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟ οποίο θα μας απασχολήσει σχετίζεται με τη στωική θεωρία των συναισθημάτων. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε σε μία συγκεκριμένη κατηγορία παθών που εμφανίζονται στην στωική φιλοσοφία και στον τρόπο με τον οποίο αυτά τα πάθη συντελούν στην ηθική εξέλιξη του υποκειμένου. Ας ονομάσουμε λοιπόν αυτά τα πάθη: «πάθη ηθικής εξέλιξης». Η ανάλυση της εν λόγω κατηγορίας παθών είναι ιδιαίτερα σημαντική για τρεις λόγους, τους οποίους και θα εξηγήσω ευθύς αμέσως:

Πρώτον, από τη σκοπιά της ιστορίας της φιλοσοφίας, η ανάλυση των παθών ηθικής εξέλιξης μας οδηγεί στο να αμφισβητήσουμε τον παραδοσιακό τρόπο με τον οποίο κατανοείται η συζήτηση αναφορικά τόσο με τη δομή όσο και με τη θεραπεία των παθών εντός των τάξεων της πρώιμης στοάς. Στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία είναι δυνατό να εντοπίσει κανείς δύο αλληλοαποκλειόμενες ερμηνείες αναφορικά με τον τρόπο που οι πρώιμοι Στωικοί κατανόησαν τα συναισθήματα. Πιο συγκεκριμένα, από τη μία πλευρά υπάρχουν σχολιαστές οι οποίοι υποστηρίζουν πως ο Ζήνων και ο Χρύσιππος ερμήνευσαν με διαφορετικό τρόπο τα συναισθήματα. Ο Rohlenz, ήταν ο πρώτος που ανέδειξε αυτή τη θέση. Σύμφωνα με την ερμηνεία του ο τρόπος με τον οποίο ο Χρύσιππος κατανοεί τα συναισθήματα (ως εσφαλμένες αξιολογικές πεποιθήσεις) διαφέρει πολύ από τη θέση του Ζήωνα ο οποίος κατανοεί τα συναισθήματα ως παρορμήσεις της ψυχής οι οποίες ακολουθούν αυτές τις αξιολογικές

πεποιθήσεις.¹ Η συγκεκριμένη ερμηνεία θεωρήθηκε ιστορικά εσφαλμένη καθώς μία από τις βασικές θέσεις του σχολιαστή ήταν η ιδέα πως ο Ζήνωνας αποδέχεται την τριμερή πλατωνική διάκριση της ψυχής, στοιχείο το οποίο σήμερα θεωρούμε πως δεν ισχύει. Παρόλα αυτά, ο Sorabji επιμένει πως ενώ η θέση του Pohlenz σχετικά με την απόδοση της πλατωνικής διάκρισης της ψυχής στον Ζήωνα είναι εσφαλμένη δεν πρέπει να βιαστούμε να απορρίψουμε τη θέση του σχετικά με τη διαφωνία Ζήωνα και Χρύσιππου για τα συναισθήματα.² Ο Sorabji σημειώνει πως αυτή η αρχαία κατηγορία που διατυπώθηκε τόσο από τον Ποσειδώνιο όσο και από το Γαληνό είναι αληθής.³ Ο Ζήνων και ο Χρύσιππος κατανόησαν με διαφορετικό τρόπο τα πάθη (ο Ζήνων ως παρορμήσεις, ο Χρύσιππος ως αξιολογικές πεποιθήσεις) και έπειτα ο Σενέκας εναρμόνισε αυτές τις δύο θέσεις παρουσιάζοντας τις ερμηνείες Ζήωνα και Χρύσιππου ως διαφορετικά στάδια του συναισθήματος.⁴

Μολαταύτα, δεν αποδέχονται όλοι οι σχολιαστές αυτή τη θέση. Στο αντίποδα αυτής της ιδέας συναντά κανείς τη θέση πως οι θεωρίες του Ζήωνα και του Χρύσιππου για τα πάθη εναρμονίζονται πλήρως. Από αρχαίες πηγές που έχουμε στη κατοχή μας, ο ίδιος ο Χρύσιππος σημειώνει πως απλώς ανέλυσε και κατέστησε σαφή τα στοιχεία τα οποία ενυπήρχαν στη θεωρία του Ζήωνα και απλώς δεν είχαν αναλυθεί επαρκώς. Πιο συγκεκριμένα, ο Χρύσιππος αναφέρει πως βασίστηκε σε προφορικές διαλέξεις του Ζήωνα και κατέστησε σαφή αυτά που δεν είχε αναλύσει επαρκώς ο προκάτοχός του (Γαληνός, *Περί τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* 4.7.2). Επιπλέον, όπως σημειώνει η Nussbaum, ο Χρύσιππος γράφει σε αρκετά σημεία σαν να επεξηγεί τους ορισμούς του Ζήωνα και όχι σαν να τους απορρίπτει

¹ Pohlenz (1938:v1:141-153 και 1970).

² Sorabji (2002:221-239)

³ Για τις πιθανές διαφωνίες μεταξύ Ζήωνα και Χρύσιππου αναφορικά με τη δομή των συναισθημάτων βλ. Inwood (1985), Voelke (1965), Rist (1969), Glibert-Thirry (1977), Lloyd (1978) ενώ συγκεκριμένα για την κριτική του Ποσειδωνίου σε αυτό το σημείο Kidd (1971).

⁴ Sorabji (2000:61-75).

(Πλούταρχος, *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς* 9.449c, Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* 4.2.13.1-3).⁵

Συνεπώς, η εικόνα που υπάρχει στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία αναφορικά με τη μελέτη των συναισθημάτων εντός της πρώιμης στοάς συνοψίζεται ως ακολούθως: είτε ο Ζήνων και ο Χρύσιππος κατανόησαν τα συναισθήματα με διαφορετικό τρόπο, ο πρώτος ως παρορμήσεις ενώ ο δεύτερος ως αξιολογικές πεποιθήσεις, είτε ο Ζήνων και ο Χρύσιππος κατανόησαν τα συναισθήματα ως ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο αποτελείται και από τα δύο παραπάνω στοιχεία, απλώς καθένας εκ των δύο φιλοσόφων εστίασε στην ανάδειξη του ενός από τα δύο αυτά στοιχεία χωρίς όμως να απορρίπτει την ύπαρξη του άλλου.

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να τονίσουμε μελετώντας αυτή την εικόνα είναι πως η φιγούρα του Κλεάνθη είναι απολύτως απύσαστη από την παραπάνω συζήτηση. Δεν μελέτησε άραγε ο Κλεάνθης καθόλου το ζήτημα των συναισθημάτων; Η ανάλυση των παθών ηθικής εξέλιξης και των σχετικών αποσπασμάτων του Κικέρωνα που θα μελετήσουμε στη συνέχεια μας οδηγεί στη θέση πως η διαφωνία που πράγματι υπήρξε εντός της πρώιμης στοάς αναφορικά με τη δομή των συναισθημάτων πρέπει να κατανοηθεί με διαφορετικό τρόπο. Είτε υπήρξε κάποια διαφωνία μεταξύ Ζήωνα και Κλεάνθη αναφορικά με τη δομή των συναισθημάτων, όπου ο πρώτος κατανόησε τα συναισθήματα ως παρορμήσεις ενώ ο δεύτερος ως αξιολογικές πεποιθήσεις και ο Χρύσιππος ήταν αυτός που εναρμόνισε τις δύο θέσεις, είτε τόσο ο Ζήνων όσο και ο Χρύσιππος κατανόησαν τα συναισθήματα ως ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο περιέχει και τα δύο παραπάνω στοιχεία και ο Κλεάνθης ήταν αυτός ο οποίος υποστήριξε πως η δομή των συναισθημάτων εξαντλείται μόνο σε αξιολογικές πεποιθήσεις.

⁵ Nussbaum (1994:472).

Εν συνεχεία, ο δεύτερος λόγος για τον οποίο έχει σημασία η μελέτη των παθών ηθικής εξέλιξης σχετίζεται με το πώς αντιλαμβανόμαστε τη στωική θεωρία των συναισθημάτων από τη σκοπιά της φιλοσοφίας των συναισθημάτων. Παραδοσιακά η στωική θεωρία των συναισθημάτων εντάσσεται στις θεωρίες οι οποίες κατανοούν τα συναισθήματα αυστηρά και μόνο ως αξιολογικές πεποιθήσεις (judgmental theories of emotions).⁶ Παρόλα αυτά η μελέτη της στωικής θεωρίας των συναισθημάτων τα τελευταία χρόνια τείνει προς την ανάδειξη της θέσης πως τα στωικά συναισθήματα ούτε ταυτίζονται αλλά ούτε εμπεριέχουν μόνο αξιολογικές πεποιθήσεις.⁷ Η ανάλυση των παθών ηθικής εξέλιξης αποτελεί ένα από τα στοιχεία που υποστηρίζουν αυτή τη θέση.

Τέλος, ο τρίτος και τελευταίος λόγος που μας ωθεί στη μελέτη των παθών ηθικής εξέλιξης σχετίζεται με το γεγονός πως η ύπαρξη τους εντός της στωικής φιλοσοφίας φαίνεται να καταργεί την παραδοσιακή εικόνα που υπάρχει στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία αναφορικά με τη φύση των Στωικών παθών. Πιο συγκεκριμένα τα πάθη στη στωική φιλοσοφία κατανοούνται ως πλήρως καταστροφικά για τον κάτοχό τους ψυχικά φαινόμενα τα οποία πρέπει να εξαλειφθούν από τη ζωή μας. Αντίθετα, όπως θα δούμε στη συνέχεια τα πάθη ηθικής εξέλιξης αποτελούν ψυχικά φαινόμενα τα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο στην ηθική εξέλιξη του ανθρώπου και οι Στωικοί θεραπευτές τα χρησιμοποιούσαν ως μέσο προκειμένου να βελτιώσουν την ηθική ποιότητα των μαθητών τους.

Τα πάθη ηθικής εξέλιξης στη στωική φιλοσοφία

Ας σκεφτούμε λοιπόν ένα παράδειγμα σύμφωνα με το οποίο κάποιος άνθρωπος ο οποίος δεν είναι σοφός συγκαταθέτει στην εξής πεποίθηση: «Η αρετή είναι το μόνο

⁶ Solomon (1976), Goldie (2002).

⁷ Ενδεικτικά, Tieleman (2003), Graver (2007), Πουλακίδας (2023).

αγαθό και γι' αυτό πρέπει να την αποκτήσω». Αυτός ο άνθρωπος από τη στιγμή που δεν είναι σοφός δεν κατέχει την αρετή. Η παραπάνω πεποίθηση όμως, εάν πράγματι συγκαταθέτει σε αυτή, θα τον οδηγούσε στο να βιώσει συγκεκριμένα συναισθήματα, για παράδειγμα, το να επιθυμεί την καλλιέργεια της αρετής στην ψυχή του και την πραγμάτωση αγαθών πράξεων, ενώ παράλληλα θα του γεννούσε φόβο μήπως πράξει άδικα απέναντι στους άλλους. Επιπλέον, τη στιγμή που θα συνειδητοποιούσε πως πράγματι αδίκησε κάποιον, η ψυχή του θα πλημμυριζόταν από λύπη εξ' αιτίας αυτής της αποτυχίας του. Αναγνωρίζουν όμως οι Στωικοί τη δυνατότητα ύπαρξης τέτοιων συναισθημάτων;⁸

Αξίζει να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο πως τέτοιου τύπου πάθη φαίνονται, τουλάχιστον εκ πρώτης αναγνώσεως, ασύμβατα με τον τρόπο που οι Στωικοί κατανοούν τα συναισθήματα (Διογένης Λαέρτιος Βίοι Φιλοσόφων 7.115, Στοβαίος Ανθολόγιον 2.7.10b). Μία βασική διάκριση που ακολουθούν οι Στωικοί προκειμένου να κατηγοριοποιήσουν τα συναισθήματα έγκειται στο γεγονός πως οι ευπάθειες σχετίζονται μόνο με εσωτερικά αντικείμενα, όπως η αρετή, ενώ αντίθετα τα πάθη μόνο με εξωτερικά αντικείμενα. Συνεπώς, ένας πρώτος αυστηρός διαχωρισμός των συναισθημάτων έγκειται στο γεγονός πως ο σοφός βιώνει μόνο ευπάθειες (οι οποίες σχετίζονται με εσωτερικά αντικείμενα) ενώ οι πολλοί, πάθη (τα οποία σχετίζονται με εξωτερικά αντικείμενα).

Παρόλα αυτά, η ύπαρξη τέτοιου τύπου συναισθημάτων, όπως τα πάθη ηθικής εξέλιξης φαίνεται να ανοίγει μία νέα οδό η οποία επιτρέπει στους πολλούς να

⁸ Ένα σχετικό παράδειγμα το οποίο φαίνεται να συζητήσαν οι Στωικοί είναι το παράδειγμα του Αλκιβιάδη ο οποίος έπειτα από μία ομιλία του Σωκράτη σχετικά με τη δυνατότητα του ανθρώπου να γίνει κακός και να πράξει μη αγαθές πράξεις, έγειρε στον ώμο του δασκάλου του και με δάκρυα στα μάτια του ζήτησε να τον βοηθήσει να μην γίνει κακός άνθρωπος. Η ιδέα σχετικά με αυτό το συναισθηματικό περιστατικό και αυτή τη διάσταση του Αλκιβιάδη συνδυάζει στοιχεία από τον Πλάτωνα (*Συμπόσιον* 215e-216c, *Αλκιβιάδης μείζων* 118bc, 127d), τον Κικέρωνα (*Tusculanae Disputationes* 3.77-78) και τον Πλούταρχο (*Βίοι Παράλληλοι: Αλκιβιάδης* 4). Βλ. επίσης Graver (2007:191-213), Giannantoni (1990, 2:609-610) και Denyer (2001, I-29).

σχετιστούν συναισθηματικά με τις εσωτερικές ψυχικές τους καταστάσεις. Η καλλιέργεια τέτοιου τύπου συναισθημάτων θα αποτελούσε σίγουρα ένα σημαντικό στοιχείο στη θεραπεία της ψυχής των απλών ανθρώπων και οι Στωικοί το γνώριζαν αυτό, τόσο στην πρώιμη Στοά όσο και κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια.⁹ Σε αντίθετη περίπτωση, η ανυπαρξία τέτοιων συναισθημάτων θα δημιουργούσε σίγουρα ένα σοβαρό πρόβλημα αναφορικά με την ηθική εξέλιξη του ανθρώπου. Εάν οι απλοί άνθρωποι ήταν αδύνατον να αναγνωρίσουν ως αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας τους την αρετή, τότε πως θα ήταν δυνατό να έχει υπόσταση η όλη θεραπευτική προσπάθεια των Στωικών και η θέση τους πως όλοι οι άνθρωποι είναι δυνατό, εάν προσπαθήσουν αρκετά, να φτάσουν στο επίπεδο του σοφού. Ο όρος ο οποίος μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε τέτοιες σκέψεις είναι ο όρος «μεταμέλεια» και έναν πρώτο ορισμό του συναντάμε στο ακόλουθο απόσπασμα του Στοβαίου:

Η μεταμέλεια είναι λύπη σχετικά με πράξεις που έγιναν εσφαλμένα από κάποιον. Είναι ένα συναίσθημα της ψυχής στενάχωρο, το οποίο δημιουργεί ταραχή. Όταν ο άνθρωπος ο οποίος βιώνει τη μεταμέλεια στεναχωριέται για όσα έχουν συμβεί, αγανακτεί επίσης με τον εαυτό του που ήταν η αιτία αυτών των γεγονότων.¹⁰

Ενώ ο ορισμός αυτός επιβεβαιώνεται και στο απόσπασμα SVF 3.414:

⁹ Graver (2007:192). Η μόνη εξαίρεση που μπορούμε να συναντήσουμε είναι η περίπτωση του Ποσειδώνιου ο οποίος επέμενε πως αυτού του τύπου τα συναισθήματα δεν είναι δυνατό να υπάρξουν και αποτελούν στην πραγματικότητα προϊόντα της φαντασίας των μαθητών που διδάσκονται ηθική και όχι πραγματικά συναισθήματα.

¹⁰ Στοβαίος, *Ανθολόγιον* 2.7.2.i: «Εἶναι δε την μεταμέλειαν, λύπην ἐπί πεπραγμένοις ὡς παρ'αυτοῦ ἡμαρτημένοις, κακοδαιμονικόν τι πάθος ψυχῆς και τασιῶδες ἐφ'ὅσον γαρ ἄχθεται τοῖς συμβεβηκόσιν ὁ ἐν ταῖς μεταμελείαις ὢν, ἐπί τοσοῦτον ἀγανακτεῖ προς ἑαυτόν, ὡς αἴτιον γεγονότα τούτων». Όλες οι μεταφράσεις των αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων είναι δικές μου, εκτός όπου επισημαίνεται διαφορετικά.

Η μεταμέλεια είναι λύπη σχετικά με εσφαλμένες πράξεις οι οποίες έχουν διαπραχθεί από τον ίδιο.¹¹

Το πρώτο στοιχείο το οποίο πρέπει να σημειώσουμε αναφορικά με τους παραπάνω ορισμούς είναι πως και στους δύο η μεταμέλεια παρουσιάζεται ως είδος λύπης. Ωστόσο, την ίδια στιγμή φαίνεται να διαφέρει από όλα τα υπόλοιπα είδη λύπης, τα οποία σχετίζονται με εξωτερικά αντικείμενα.¹² Από ποια στοιχεία, στωικά μιλώντας, αποτελείται το συναίσθημα της λύπης. Όπως αναφέρει ο Στοβαίος (Ανθολόγιον 2.7.10b):

Η λύπη είναι μία συστολή της ψυχής η οποία δεν ακολουθεί τον ορθό λόγο, η αιτία της οποίας είναι μία κρίση πως κάποιο πρόσφατο κακό είναι παρόν απέναντι στο οποίο είναι πρόπον να στεναχωρηθούμε.¹³

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα η λύπη αποτελείται από μία αξιολογική κρίση σχετικά με την αξία κάποιου εξωτερικού αντικειμένου σε συνδυασμό με μία κρίση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση, με το γεγονός δηλαδή πως μία συγκεκριμένη ορμητική αντίδραση είναι πρόπουσα απέναντι στη συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων. Η παραγόμενη ορμητική κίνηση της ψυχής (συστολή) οδηγεί τον πράττοντα στο να βιώνει τη λύπη με συγκεκριμένο τρόπο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία

¹¹ Ανδρόνικος, *Περὶ παθῶν* 2 (SVF 3.414): «Μεταμέλεια δε λύπη ἐπὶ ἀμαρτήμασι πεπραγμένοις ὡς δι' αὐτοῦ γεγονόσιν».

¹² Λίστες οι οποίες περιλαμβάνουν τα είδη των παθῶν και των ευπαθειῶν μπορούν να εντοπιστούν στα εξής αποσπάσματα: Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* 7.III-I4, Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 4.16-21, Ανδρόνικος *Περὶ παθῶν* 2-5, Νεμέσιος *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* 19.229-21.235. Οι λίστες αυτές παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις σχετικά με τα είδη συναισθημάτων που κατατάσσουν σε κάθε γένος παθῶν και ευπαθειῶν αλλά σε καμία από αυτές δεν εμφανίζεται η μεταμέλεια ως είδος της λύπης. Σχετικά με την ανάλυση των εν λόγω λιστών δεσ: Graver (2007 55-59), (2002a:138), Brennan (1998), Inwood (1985:173), Voelke (1973:60), Bonhoefer (1890:287).

¹³ Στοβαίος *Ανθολόγιον* 2.7.10b «<Λύπην> δ' εἶναι συστολήν ψυχῆς ἀπειθῆ λόγῳ, αἴτιον δ' αὐτῆς τὸ δοξάζειν πρόσφατον κακὸν παρεῖναι, ἐφ' ᾧ καθήκει <συστέλλεσθαι>».

πρέπει να ενυπάρχουν και στο φαινόμενο της μεταμέλειας προκειμένου να αποτελεί είδος λύπης. Η μόνη διαφορά έγκειται στο γεγονός πως η σχετική αξιολογική κρίση δεν έχει ως αποβλεπτικό της αντικείμενο κάποιο εξωτερικό αντικείμενο αλλά αντίθετα κάποιο εσωτερικό αντικείμενο (αρετή-κακία).

Σε επίπεδο διαθεσιακής πεποίθησης ο άνθρωπος ο οποίος βιώνει το συναίσθημα της μεταμέλειας διακατέχεται, πιθανότατα, από μία διαθεσιακή πεποίθηση της μορφής: «Η αρετή είναι το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου και γι' αυτόν το λόγο είναι πρόπον να την επιλέγω πάντοτε». Οι διαθεσιακές πεποιθήσεις είναι δυνατό να μας οδηγήσουν στο να βιώσουμε όλα τα σχετικά συναισθήματα. Έτσι, για παράδειγμα, ένας φιλάργυρος άνθρωπος ο οποίος διακατέχεται από μία διαθεσιακή πεποίθηση της μορφής «Τα χρήματα είναι το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου και γι' αυτόν το λόγο είναι πρόπον να τα επιλέγω πάντοτε» θα βιώνει ηδονή όταν αποκτά χρήματα, θα έχει μια επιθυμία να τα αποκτήσει, θα νιώθει φόβο μήπως τα χάσει και λύπη όταν τελικά τα χάσει. Αντίστοιχα θα πρέπει να συμβαίνει το ίδιο πράγμα και όσον αφορά τη μεταμέλεια. Ο άνθρωπος ο οποίος διακατέχεται από τη διαθεσιακή πεποίθηση: «Η αρετή είναι το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου και γι' αυτόν το λόγο είναι πρόπον να την επιλέγω πάντοτε» θα πρέπει να αισθάνεται μεταμέλεια κάθε φορά που πράττει εσφαλμένα, επιθυμία να αποκτήσει την αρετή και φόβο μήπως παραστρατήσει και πράξει μη αγαθά.

Παρατηρούμε στο σημείο αυτό μία ασυμμετρία καθώς δεν φαίνεται να υπάρχει ένα θετικό συναίσθημα αναφορικά με την πραγμάτωση μίας αγαθής πράξης το οποίο να μπορούν να βιώσουν οι απλοί άνθρωποι. Αυτό συμβαίνει διότι στη στωική φιλοσοφία μόνο ο σοφός γνωρίζει το αγαθό, γνωρίζει πάντοτε τους λόγους για τους οποίους πρέπει να πράξει με τον ένα ή τον άλλον τρόπο ώστε να πράξει αγαθά και πράγματι πράττει πάντοτε αγαθά. Σύμφωνα με τους Στωικούς κάθε φορά που ο σοφός

πράττει αγαθά νιώθει χαρά, η οποία είναι ένα είδος ευπάθειας (Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων 7.115).

Αντίθετα, οι απλοί άνθρωποι πράττουν εσφαλμένα ή δεν γνωρίζουν ακριβώς τους λόγους για τους οποίους πράττουν το αγαθό. Τη στιγμή που θα φτάσουν στο σημείο να γνωρίζουν με βεβαιότητα τους λόγους για τους οποίους πράττουν αγαθά τότε θα βρίσκονται στο επίπεδο του σοφού και τα συναισθήματα που θα βιώνουν πλέον θα είναι οι ευπάθειες. Μπορούν άραγε οι απλοί άνθρωποι να κάνουν μία αγαθή πράξη; Η ορθόδοξη στωική απάντηση είναι όχι. Μπορεί η πράξη τους από τύχη να μοιάζει εξωτερικά με την αγαθή ή τη δίκαιη πράξη του σοφού όμως η αποτελεσματικότητα της δεν έχει καμία σχέση με το γεγονός πως είναι ή δεν είναι αγαθή. Προκειμένου μια πράξη να είναι πραγματικά αγαθή θα πρέπει να είναι προϊόν μίας αγαθής ψυχής, εντός της οποίας όλες οι πεποιθήσεις είναι αληθείς και σε πλήρη συστοιχία μεταξύ τους (ομολογία).¹⁴ Υπό αυτή την έννοια, μόνο ο σοφός μπορεί να πράξει αγαθά και όταν κάποιος αρχίζει να πράττει πραγματικά αγαθά είναι πλέον σοφός. Σε όλες τις προσπάθειες τους να φτάσουν το πρότυπο του σοφού, όσο κοντά κι αν βρίσκονται οι πράξεις τους στις δικές του, οι πράξεις των απλών ανθρώπων είναι είτε εσφαλμένες είτε ελλιπείς και το συναίσθημα το οποίο βιώνουν είναι πάντοτε η μεταμέλεια. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο οι πολλοί αδυνατούν να βιώσουν ένα θετικό παροντικό συναίσθημα αντίστοιχο με την ευπάθεια της χαράς που βιώνει ο σοφός. Όταν θα φτάσουν σε αυτό το σημείο θα είναι πλέον σοφοί.

Συμπερασματικά, τα συναισθήματα ηθικής εξέλιξης τα οποία αφορούν τους απλούς ανθρώπους και σχετίζονται με τον τρόπο που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται την αγαθότητα τους είναι τρία και αποτυπώνονται στον παρακάτω πίνακα:

¹⁴ Κικέρων, *De finibus bonorum and malorum* 3.17, 20-2, Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων 7.89, Πλούταρχος *Περί ἀρετῆς καὶ κακίας* 440E-441D.

	Χρόνος	Αξιολογική Πεποίθηση	Πεποίθηση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση	Φυσιολογία συναισθήματος	Φαινομενολογία/ Συμπεριφορά
Επιθυμία απόκτησης της αρετής	Μέλλον	Προσδοκώμενο καλό	Ορεκτόν	Όρεξη	Αίσθημα επιθυμίας και κίνηση προς απόκτηση του αντικειμένου
Φόβος πραγμάτωσης μίας μη αγαθής πράξης	Μέλλον	Προσδοκώμενο κακό	Φευκτόν	Έκκλιση	Αίσθημα επιφυλακτικότητας και κίνηση προς αποφυγή του αντικειμένου
Δεν υπάρχει	Παρόν	Παροντικό καλό	Καθήκει διαστέλεσθαι	Έπαρση	Αίσθημα χαράς
Μεταμέλεια	Παρόν	Παροντικό κακό	Καθήκει συστέλεσθαι	Συστολή	Αίσθημα λύπης
<i>Πίνακας 1: Η δομή των συναισθημάτων ηθικής εξέλιξης στη στωική φιλοσοφία</i>					

Υπάρχουν δύο επιπλέον ερωτήματα τα οποία σχετίζονται με τα συναισθήματα ηθικής εξέλιξης. Το πρώτο σχετίζεται με τη δυνατότητα του σοφού να βιώσει το συναίσθημα της μεταμέλειας και το δεύτερο με το πώς αντιμετωπίζουν οι Στωικοί τα πάθη ηθικής εξέλιξης σε επίπεδο θεραπείας της ψυχής. Ας μελετήσουμε καθένα από αυτά τα ερωτήματα με τη σειρά.

Πρώτον, το ερώτημα κατά πόσον η μεταμέλεια αποτελεί ένα συναίσθημα το οποίο μπορεί να βιώσει ο σοφός αποτελεί ένα εξαιρετικά εύλογο ερώτημα. Θυμίζουμε εδώ πως τα συναισθήματα που προσιδιάζουν στον σοφό (ευπάθειες) σχετίζονται με εσωτερικά αντικείμενα όπως ακριβώς συμβαίνει και με τη μεταμέλεια. Είναι λοιπόν δυνατό ο σοφός να σφάλει κάποια στιγμή και συνεπώς να νιώσει το πάθος της μεταμέλειας; Κάτι τέτοιο φαίνεται αδύνατο. Και αυτό γιατί, όπως έχουμε αναφέρει, ο σοφός δε σφάλει. Ναι, πράγματι, μπορεί το αποτέλεσμα της πράξης του να μην είναι το επιθυμητό αλλά τα αποτελέσματα των πράξεων μας αποτελούν εξωτερικά γεγονότα τα οποία δεν εξαρτώνται από εμάς (Επίκτητος, *Εγχειρίδιο* 1). Προκειμένου ο σοφός να σφάλει θα πρέπει το εσωτερικά του κίνητρα, οι λόγοι για τους οποίους πράττει να είναι εσφαλμένοι. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι δυνατό. Τούτο συμβαίνει καθώς η αρετή αποτελεί, για τους Στωικούς, μια διαθεσιακή, μη μεταβαλλόμενη και μη βαθμιδωτή κατάσταση της ψυχής (Στοβαίος *Ανθολόγιον* 2.7.5f 70-71W: *διάθεσις*) η οποία άπαξ και αποκτηθεί δεν χάνεται. Συνεπώς, ο στωικός σοφός πράττει πάντοτε ενάρετα και είναι αδύνατο να βιώσει το πάθος της μεταμέλειας.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά το πώς πρέπει να χειριστούμε θεραπευτικά τα πάθη ηθικής εξέλιξης. Το ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Η μεταμέλεια παρουσιάστηκε στους ορισμούς που παραθέσαμε ως ένα λυπηρό συναίσθημα το οποίο ταραξίζει την ψυχή του ανθρώπου (συστολή). Μια βασική υπόσχεση που δίνει η στωική φιλοσοφία είναι πως εκτός από γνώση του κόσμου είναι δυνατό να προσφέρει σε όποιον την ακολουθήσει εσωτερική γαλήνη (αταραξία). Αυτό το στοιχείο μάλιστα είναι μάλλον αυτό που κατέστησε τη στωική φιλοσοφία τόσο ελκυστική στην εποχή της και την καθιστά ελκυστική ξανά στις μέρες μας.¹⁵ Από την άλλη πλευρά, όμως, οι

¹⁵ Irwine (2020:32-47). Ο Irwine προσπαθεί να δημιουργήσει μία νέο-στωική θεωρία των συναισθημάτων έχοντας ως σκοπό να καταστήσει ελκυστική την στωική θεωρία στους συγχρόνους αναγνώστες. Στην προσπάθεια του αυτή διατηρεί αρκετές διαστάσεις της στωικής θεωρίας των συναισθημάτων καθώς και της στωικής θεραπευτικής αποσυνδέοντας τες όμως ολοκληρωτικά από τις υπόλοιπες διαστάσεις της στωικής φιλοσοφίας (οντολογία, τελεολογία, γνωσιολογία, θεολογία). Αυτή η αποσύνδεση έχει ως

αξιολογικές πεποιθήσεις οι οποίες οδηγούν σε πάθη όπως η μεταμέλεια δεν φαίνονται ούτε στο ελάχιστο εσφαλμένες. Αντίθετα, η αναγνώριση της αρετής ως του μόνου αγαθού και του μόνου στοιχείου που μπορεί να μας καταστήσει πραγματικά ευδαίμονες είναι το πρώτο βήμα προκειμένου να καταστεί κανείς σοφός. Εάν λοιπόν τα πάθη ηθική εξέλιξης βασίζονται σε αληθείς αξιολογικές πεποιθήσεις, αλλά ταυτόχρονα γεννούν έντονη ταραχή στη ψυχή μας πως πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε σε επίπεδο θεραπείας; Πρέπει άραγε να εξαλειφθούν όπως τα υπόλοιπα πάθη και οι σχετικές πεποιθήσεις από τις οποίες γεννιούνται ή μήπως πρέπει να τα χειριστούμε διαφορετικά; Σίγουρα, τέτοια συναισθήματα δεν αποτελούν μέρος της συναισθηματικής ζωής του σοφού αλλά μήπως είναι, έως ένα σημείο, χρήσιμα για τη θεραπεία των πολλών;

Προκειμένου να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα ας ξεκινήσουμε την ανάλυση μας με μία ιστορία.¹⁶ Η ιστορία αυτή αφορά τον Αλκιβιάδη και μία συνομιλία με τον δάσκαλο του, Σωκράτη. Σε μία ομιλία του, λοιπόν, για την ηθική ο Σωκράτης αναφέρει στους μαθητές του πως τα πλούτη και η ομορφιά, η φήμη και η κοινωνική και πολιτική αναγνώριση δεν αποδεικνύουν ούτε εξασφαλίζουν την αρετή ενός ανθρώπου. Ίσα ίσα οι άνθρωποι οι οποίοι αποδίδουν αξία και επιδιώκουν αυτά τα αντικείμενα έχουν πολλές πιθανότητες να διαφθείρουν το χαρακτήρα τους και να καταστρέψουν τις ζωές τους. Ανάμεσα στους ακροατές αυτής της ομιλίας βρίσκεται και ο Αλκιβιάδης. Τραγική ειρωνεία αποτελεί βέβαια το γεγονός πως ούτε ο Αλκιβιάδης, ούτε ο Σωκράτης γνώριζαν σε τι βαθμό τα λόγια του φιλοσόφου προοικονομούν τη ζωή που θα επιλέξει ο Αλκιβιάδης. Παρόλα αυτά, εκείνη τη στιγμή

αποτέλεσμα οι βασικές αρχές της νέας θεραπείας που προτείνει να είναι περισσότερο αντι-στωικές παρά νέο-στωικές. Δες σχετικά Πουλακίδας (2021).

¹⁶ Η ιστορία σχετικά με αυτό το συναισθηματικό επεισόδιο καθώς και αυτή η διάσταση του Αλκιβιάδη εντοπίζεται στο έργο του Κικέρωνα (*Tusculanae Disputationes* 3.77-78). Ο Κικέρων φαίνεται να συνδυάζει στοιχεία από το πλατωνικό *Συμπόσιον* 215e-216c και τον *Αλκιβιάδη Μείζονα* 118bc, 127d. Ακολουθούμε την ανάλυση της Graver σε αυτό το σημείο: Graver (2007:191-193). Η αξία του παραδείγματος του Αλκιβιάδη τονίζεται επίσης από τους White (1995) και Brennan (1998:50-51).

ο νεαρός τότε Αλκιβιάδης φαίνεται να αποδέχεται τα διδάγματα και τις ηθικές αρχές που παρουσιάζει ο Σωκράτης και να αντιλαμβάνεται τις κακές έξεις που ελλοχεύουν στην ψυχή του. Με δάκρυα στα μάτια πλησιάζει τον Σωκράτη, γέρνει στον ώμο του και τον παρακαλεί να τον βοηθήσει να βελτιώσει το χαρακτήρα και τη ζωή του.

Προφανώς αυτή η ιστορία εντάσσεται στο πλαίσιο της ψευδοϊστορικής σωκρατικής παράδοσης και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν αντικατοπτρίζει ένα αληθινό περιστατικό της ζωής του ιστορικού Σωκράτη. Ωστόσο, για τους δικούς μας σκοπούς κάτι τέτοιο δεν μας αφορά. Η ιστορία αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως ένα εξαιρετικό παράδειγμα προκειμένου να κατανοήσουμε τη μεταμέλεια και τα πάθη ηθικής εξέλιξης. Στην παραπάνω ιστορία ο Αλκιβιάδης φαίνεται σίγουρα συναισθηματικά φορτισμένος και αυτό που πρέπει να κάνουμε προκειμένου να κατανοήσουμε σε βάθος το συναίσθημα που βιώνει είναι να το αναλύσουμε με βάση τη στωική ανάλυση των παθών. Το συναίσθημα το οποίο βιώνει ο Αλκιβιάδης στην παραπάνω ιστορία πηγάζει από τον συνδυασμό δύο διαθεσιακών πεποιθήσεων:

1. Αξιολογική διαθεσιακή πεποίθηση: Η αρετή είναι το απόλυτο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου.
2. Πεποίθηση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση: Όταν κάτι κακό συμβαίνει (συνειδητοποίηση κακού του χαρακτήρα) είναι πρόπον να συσταλεί η ψυχή μου.

Υπάρχουν δύο στοιχεία τα οποία πρέπει να θυμηθούμε σε αυτό το σημείο αναφορικά με το πάθος της μεταμέλειας. Πρώτον, το συναίσθημα αυτό πηγάζει από μία αληθή αξιολογική πεποίθηση. Πράγματι κανένας στωικός δεν θα διαφωνούσε με την μία πρόταση της μορφής «Η αρετή είναι το απόλυτο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου». Δεύτερον, παρόλα αυτά το συναίσθημα της μεταμέλειας συνεχίζει να αποτελεί μια συστολή της ψυχής και ούτως ειπείν ένα ταραχώδες

συναίσθημα που βασανίζει τον κάτοχό του. Πως μπορούμε όμως να θεραπεύσουμε ένα τέτοιο συναίσθημα;

Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος προτείνουν δύο διαφορετικούς τρόπους προκειμένου να θεραπεύσουμε τα πάθη μας, γεγονός που συνεπάγεται πως οι δύο φιλόσοφοι αντιλαμβάνονται διαφορετικά τη δομή των παθών. Όπως σημειώνει σχετικά ο Κικέρων:

Υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν πως το χρέος του θεραπευτή είναι [να δείξει] πως αυτό που νομίζουν ως κακό, δεν είναι καθόλου κακό. Όπως ο Κλεάνθης. Ο Χρύσιππος ωστόσο θεωρεί πως το κλειδί στη θεραπεία είναι να αφαιρέσουμε την πεποίθηση εκείνου που θρηνεί πως [ο θρήνος] είναι αυτό που πρέπει να γίνει (καθήκον/officio), πως [ο θρήνος] είναι κάτι δίκαιο και σωστό.¹⁷

Το παραπάνω απόσπασμα μας παρουσιάζει μία κομβική διαφορά μεταξύ Κλεάνθη και Χρύσιππου. Από τη μία πλευρά, ο Κλεάνθης υποστηρίζει πως επαρκής και αναγκαία συνθήκη προκειμένου να θεραπεύσουμε ένα πάθος είναι να δείξουμε στο υποκείμενο πως το αντικείμενο του πάθους του δεν είναι κάτι κακό ή καλό. Το σημαντικό στοιχείο σε αυτό το σημείο είναι πως αφού ο Κλεάνθης υποστήριζε πως η εξάλειψη της αξιολογικής πεποίθησης είναι επαρκής και αναγκαία συνθήκη προκειμένου να θεραπεύσουμε το συναίσθημα είναι ασφαλές να υποθέσουμε πως για τον Κλεάνθη η δομή των συναισθημάτων εξαντλείται μόνο σε αξιολογικές πεποιθήσεις τις οποίες εάν θεραπεύσουμε μέσω επιχειρημάτων θεραπεύουμε και το παραγόμενο πάθος. Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος με τον οποίο ο Χρύσιππος προσεγγίζει την θεραπεία των παθών είναι διαφορετικός. Ο Χρύσιππος (πιθανόν και ο Ζήνων) αναγνωρίζει το γεγονός πως τα πάθη πηγάζουν από το συνδυασμό δύο

¹⁷ Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 3.76.1-9: “Sunt qui unum officium consolantis putent malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet; [...] Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerentis, qua se officio fungi putet iusto atque debito”.

πεποιθήσεων,¹⁸ μίας αξιολογικής και μίας ορμητικής και πως πολλές φορές το κλειδί προκειμένου να είναι αποτελεσματική η θεραπεία δεν έγκειται στο να επιτεθούμε στις αξιολογικές πεποιθήσεις του υποκειμένου αλλά αντίθετα στο να προσπαθήσουμε να του δείξουμε πως οι σχετικές συμπεριφορές που επιλέγει ως ορθές (πχ. θρήνος), δεν προάγουν τη αυτοσυντήρηση του αλλά αντίθετα είναι πολλές φορές καταστροφικές για την τελευταία.¹⁹

Στο σημείο αυτό καθίσταται σαφής ο λόγος για τον οποίο υποστηρίζω πως εντός των τάξεων της πρώιμης Στοάς αυτός ο οποίος διαφοροποιήθηκε από τους υπόλοιπους ήταν πιθανότατα ο Κλεάνθης. Προκειμένου να ρίξουμε λίγο περισσότερο φως στην παραπάνω διαφωνία πρέπει να αναλογιστούμε τα εξής στοιχεία. Με βάση την εικόνα που έχουμε παρουσιάσει έως τώρα όταν ο Χρύσιππος μελέτησε τα πάθη βρέθηκε εμπρός σε δύο διαφορετικές στωικές ερμηνείες της δομής των παθών. Από τη μία πλευρά, ο Ζήνων παρουσίασε με λεπτομέρεια την ορμητική διάσταση των παθών και τη σχέση τους με τις παρορμήσεις (Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* 7.110), χωρίς όμως να αρνείται το γεγονός πως τα πάθη εμπεριέχουν αξιολογικές πεποιθήσεις (Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 3.74,75). Από την άλλη πλευρά, ο Κλεάνθης υποστήριξε, όπως καθίσταται σαφές από τα παραπάνω στοιχεία, πως η δομή των παθών εξαντλείται σε αξιολογικές πεποιθήσεις τις οποίες εάν θεραπεύσουμε μέσω επιχειρημάτων θα θεραπεύσουμε και το σχετικό με αυτές πάθος. Ποιοι είναι όμως οι φιλοσοφικοί-ερμηνευτικοί λόγοι που οδήγησαν τον Χρύσιππο να ακολουθήσει και να εμπλουτίσει την ερμηνεία του Ζήωνα απορρίπτοντας παράλληλα την ερμηνεία του Κλεάνθη; Πιθανότατα το γεγονός πως η ερμηνεία των παθών που μας προσφέρει ο Κλεάνθης καλείται να αντιμετωπίσει κάποια προβλήματα.²⁰

¹⁸ Tieleman (2003:160-165), Graver (2007:40-45).

¹⁹ Graver (2007:196-201)

²⁰ Η θεραπευτική πρόταση του Κλεάνθη φαίνεται να μην μπορεί να χειριστεί επίσης ούτε τη θεραπεία του πάθους της *εὐεμπωσίας* (Στοβαίος, *Ανθολόγιον* 2.7.10e.1-6) αλλά ούτε τα απείθαρχα συναισθήματα. Δες σχετικά Πουλακίδας (2023:222-225).

Ένα από αυτά τα προβλήματα σχετίζεται με πάθη ηθικής εξέλιξης όπως η μεταμέλεια. Εάν επιστρέψουμε στο παράδειγμα του Αλκιβιάδη θα θυμηθούμε πως η διαθεσιακή αξιολογική πεποίθηση του Αλκιβιάδη είναι της μορφής: «Η αρετή αποτελεί το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου». Η ίδια η στωική φιλοσοφία αποδέχεται αυτές τις αξιολογήσεις ως αληθείς. Για τους Στωικούς μόνο η αρετή αποτελεί το απόλυτο αγαθό και είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να μας κάνει ευδαίμονες (Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* 7.101-103). Συνεπώς, κανένας Στωικός δεν θα μπορούσε να προτείνει πως οι συγκεκριμένες αξιολογικές πεποιθήσεις πρέπει να θεραπευτούν καθώς τέτοιες πεποιθήσεις δεν είναι εσφαλμένες.

Παρόλα αυτά το πάθος το οποίο βιώνει στο συγκεκριμένο παράδειγμα ο Αλκιβιάδης αποτελεί ένα συναίσθημα που ταραάζει τη ψυχή του και η στωική φιλοσοφία υπόσχεται σε όσους την ακολουθήσουν πως θα θεραπευτούν από τέτοια πάθη. Η μέθοδος που προτείνει ο Κλεάνθης όμως δεν φαίνεται να μπορεί να αντιμετωπίσει τέτοιες περιπτώσεις συναισθημάτων. Ο Κικέρων καταδεικνύει με σαφή τρόπο το πρόβλημα:

Παρόλα αυτά μου φαίνεται πως ο Κλεάνθης δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψιν του την πιθανότητα πως ένας άνθρωπος είναι δυνατόν να στεναχωρηθεί βαθιά για αυτό το πράγμα το οποίο ο Κλεάνθης κατανοεί ως το χειρότερο κακό. Μας λένε πως κάποτε ο Σωκράτης έπεισε τον Αλκιβιάδη πως ήταν ανάξιος να λέγεται άνθρωπος και πως δεν ήταν καλύτερος από έναν εργάτη παρόλη την ευγενή του καταγωγή. Τότε ο Αλκιβιάδης αναστατώθηκε πάρα πολύ και παρακαλούσε το Σωκράτη με δάκρυα στα μάτια να τον βοηθήσει να αποβάλει τον επαίσχυντο χαρακτήρα του και να αποκτήσει την αρετή. Τι μπορούμε να πούμε γι' αυτό Κλεάνθη;²¹

²¹ Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 3.77: “et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut acceperimus, eum nihil hominis esse nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiolum interesse, cum se Alcibiades

Η αναφορά του Κικέρωνα είναι σαφής. Εάν δεχθούμε την ερμηνεία του Κλεάνθη τότε είναι αδύνατον να θεραπεύσουμε πάθη όπως η μεταμέλεια, τα οποία πηγάζουν από αληθείς αξιολογικές πεποιθήσεις.

Από την άλλη πλευρά, η θεραπευτική πρόταση του Χρύσιππου έγκειται στην ιδέα πως είναι αποτελεσματικότερο να προσπαθήσουμε να θεραπεύσουμε τα πάθη κάποιου θεραπεύοντας πρώτα τις πεποιθήσεις οι οποίες σχετίζονται με την παρόρμηση. Έτσι, με απλά λόγια, αυτό που προτείνει ο Χρύσιππος είναι πως δεν χρειάζεται να δείξουμε σε κάποιον πως αποδίδει εσφαλμένη αξία στα πράγματα αλλά αντίθετα πως η συμπεριφορά η οποία υιοθετεί δεν είναι ορθή.²² Ας σκεφτούμε εδώ ένα παράδειγμα. Έστω λοιπόν πως μία μητέρα θρηνεί βαθιά για ο χαμό του παιδιού της. Σύμφωνα με τη στωική ανάλυση το βαθύ πάθος της θλίψης που διακατέχει αυτή τη γυναίκα πηγάζει από δύο πεποιθήσεις:

1: Ο θάνατος του παιδιού μου είναι ύψιστο κακό και συστατικό στοιχείο της δυστυχίας μου.

2: Εξ' αιτίας του θανάτου του παιδιού μου (που είναι ένα κακό γεγονός) οφείλω να θρηνήσω και να στεναχωρηθώ βαθιά.

Το αποτέλεσμα αυτών των πεποιθήσεων είναι το γεγονός πως η γυναίκα αυτή βιώνει βαθιά θλίψη και ακολουθεί συγκεκριμένες συμπεριφορές. Για παράδειγμα, αποκόπτεται από τον κόσμο, αρνείται να συμμετέχει σε εκδηλώσεις χαράς, αρνείται, με λίγα λόγια, να συνεχίσει τη ζωή της.²³

Η θεραπεία που προτείνει ο Κλεάνθης απέναντι σε αυτό το συναίσθημα έγκειται στην πρόταση πως πρέπει να θεραπεύσουμε την αξιολογική πεποίθηση αυτής της γυναίκας. Να την βοηθήσουμε δηλαδή να κατανοήσει πως ο θάνατος του παιδιού

adflicaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, - quid dicemus, Cleanthe?"

²² Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 3.76, 4.59-61. Μπορεί να δει κανείς σχετικά Graver (2002:121-123) και Sorabji (2000:175-180).

²³ Nussbaum (1994:474-477).

της δεν αποτελεί ένα γεγονός το οποίο επηρεάζει πράγματι την ευδαιμονία της. Αυτή, όσο σκληρή και εάν ακούγεται είναι μία θέση που θα αποδέχονταν όλοι οι Στωικοί, ακόμα και ο Χρύσιππος. Η θεραπευτική αντιπρόταση του Χρύσιππου όμως πως είναι προτιμότερο να προσπαθήσουμε να θεραπεύσουμε την πεποίθηση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση και όχι την αξιολογική πεποίθηση καθαυτή πηγάζει από την σκέψη του πως είναι εξαιρετικά δύσκολο, ένας άνθρωπος, τη στιγμή που βιώνει ένα συναίσθημα, να δεχθεί πως οι αξιολογήσεις του (και συνεπώς η ηθική του και ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τον κόσμο) είναι εσφαλμένες.²⁴

Είναι αλήθεια πως η ιδέα που ωθεί τον Χρύσιππο στο να προτείνει αυτή τη θεραπευτική πρόταση είναι άκρως ρεαλιστική. Πράγματι, σκεφτείτε το πώς θα αντιμετώπιζε μία μητέρα, ενώ βιώνει το πένθος της, κάποιον ο οποίος θα προσπαθούσε να την πείσει πως ο θάνατος του παιδιού της δεν έχει αξία. Σίγουρα δεν θα αποδεχόταν σε καμία περίπτωση τις συμβουλές του. Αντίθετα, αυτό που αντιτείνει ο Χρύσιππος είναι πως μπορούμε να εξηγήσουμε στο άτομο που βιώνει το πάθος πως η συμπεριφορά την οποία ακολουθεί είναι εσφαλμένη και δεν πρέπει να την ακολουθεί. Στο παράδειγμα που χρησιμοποιήσαμε για την μητέρα που θρηνεί το θάνατο του παιδιού της, ο Χρύσιππος θα πρότεινε ενδεχομένως πως προκειμένου να βοηθήσουμε τη γυναίκα να ξεπεράσει το βαθύ συναίσθημα θλίψης που τη βασανίζει μπορούμε να την προτρέψουμε να κατανοήσει πως η συμπεριφορά την οποία ακολουθεί δεν την βοηθάει καθόλου. Με απλά λόγια θα μπορούσαμε να της εξηγήσουμε πως το να μένει αποκομμένη από τον κόσμο επίμονα, να θρηνεί όλη την ώρα και να αποφεύγει τις εκδηλώσεις χαράς δεν αποτελούν πράξεις οι οποίες θα την βοηθήσουν να ξεπεράσει το χαμό του γιού της. Αντίθετα, της κάνουν περισσότερο κακό παρά καλό.

²⁴ Nussbaum (1994:475-476), Graver (2007:197-198).

Σύμφωνα με τους Στωικούς οι δύο παραπάνω πεποιθήσεις (αξιολογική πεποίθηση-πεποίθηση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση) αποτελούν μόνο από κοινού αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες προκειμένου να παραχθεί ένα συναισθηματικό επεισόδιο (Κικερων, *Tusculanae Disputationes* 3.61). Τούτο σημαίνει πως η εξάλειψη οποιασδήποτε από τις δύο θα είναι μία επαρκής πρακτική προκειμένου να θεραπεύσουμε το εκάστοτε πάθος. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως ο Χρύσιππος δεν αναγνωρίζει την σημασία θεραπείας της αξιολογικής πεποίθησης. Το αντίθετο μάλιστα· ο Χρύσιππος είναι στωικός και μάλιστα ορθόδοξος στωικός, γεγονός το οποίο σημαίνει πως και ο ίδιος αποδέχεται την στωική θέση πως μόνο η αρετή και μόνον αυτή αποτελεί συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μας. Τούτο αναγκαία σημαίνει πως προκειμένου κάποιος να αποκτήσει αταραξία θα πρέπει πράγματι να θεραπεύσει και τις αξιολογικές του πεποιθήσεις κατανοώντας πως τα εξωτερικά αντικείμενα αποτελούν αδιάφορα.

Η καινοτομία της θεραπευτικής πρότασης του Χρύσιππου έγκειται στο γεγονός πως θεραπεύοντας πρώτα τις πεποιθήσεις οι οποίες σχετίζονται με την παρόρμηση αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι πως σταματάμε το μηχανισμό παραγωγής συναισθηματικών επεισοδίων. Το υποκείμενο σταματά πλέον να θρηνεί, να φοβάται, να υποφέρει και γενικότερα να υιοθετεί συμπεριφορές οι οποίες πλήττουν την αυτοσυντήρηση του. Ελεύθερο πια (έστω και για λίγο) από αυτή την ταραχή, το υποκείμενο αυτό θα είναι πλέον πιο δεκτικό στα επιχειρήματα της στωικής φιλοσοφίας και στη θεραπεία των εσφαλμένων αξιολογικών του πεποιθήσεων μέσω της υιοθέτησης της. Ο δρόμος για την κατανόηση της στωικής φιλοσοφίας η οποία θα τον οδηγήσει στην πραγματική αταραξία θα είναι πλέον ανοικτός. Με σύγχρονους όρους ο Χρύσιππος φαίνεται να διατυπώνει τη θέση πως η δομή των συναισθημάτων δεν εξαντλείται μόνο σε νοησιαρχικά-γνωσιακά στοιχεία αλλά αντίθετα εμπεριέχει και συμπεριφορικά-ορμητικά στοιχεία. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως ο Πλούταρχος

αναφέρεται σε σύγχρονους του Στωικούς, χωρίς να αναφέρει τα ονόματά τους, οι οποίοι προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν στους μαθητές τους συγκεκριμένα συναισθήματα όπως η μεταμέλεια και η ντροπή για τα ηθικά σφάλματά τους προκειμένου μέσω αυτών των συμπεριφορών να τους αποτρέψουν από το να πράττουν μη αγαθές πράξεις (Πλούταρχος *Περί ήθικης ἀρετῆς* 452c-d). Αυτή η πρακτική προσεγγίζει τον ηθικό χαρακτήρα του μαθητή με μια μορφή συμπεριφορικής θεραπείας (χωρίς βέβαια να απορρίπτει και τη γνωσιακή διάσταση των συναισθημάτων) και αποτελεί μία πρακτική που ακολούθησαν και οι μετέπειτα Ρωμαίοι Στωικοί (Επίκτητος, *Διατριβαί* 3.23.34) και που, αιώνες αργότερα, οδήγησε σύγχρονους ψυχοθεραπευτές, όπως ο Beck και ο Ellis στη διατύπωση της γνωσιακής-συμπεριφορικής θεραπείας.²⁵

Βιβλιογραφία

Bonhöffer, A. F., (1890), *Epictet und die Stoa*, F. Enke.

Brennan, T., (1998), “The old Stoic theory of emotions” στο (Sihvola, Engberg-Pedersen eds) *The Emotions in Hellenistic Philosophy* (σελ. 21-70), Springer, Dordrecht.

Denyer, N., Easterling, P. E., (Eds.), (2001), *Plato: Alcibiades*, Cambridge University Press.

Giannantoni, G., (Ed.), (1990), *Socratis et socraticorum reliquiae* (Vol. 4), Napoli: Bibliopolis.

Glibert-Thierry, A., (1977), “La théorie stoïcienne de la passion chez Chrysippe et son évolution chez Posidonius”, *Revue philosophique de Louvain*, 393-435.

²⁵ Δες σχετικά Robertson (1988).

- Goldie, P. (2000). *The emotions: A philosophical exploration*. Oxford University Press.
- Graver, M. R., (2002), *Cicero on the emotions: Tusculan disputations 3 and 4*, University of Chicago Press.
- Graver, M., (2007), *Stoicism and Emotion*, University of Chicago Press, Chicago.
- Inwood B., (1985), *Ethics and Human Action in Early Stoicism*, Oxford University Press, Oxford.
- Irwine, B. W., (2020), *Οδηγός για την καλή ζωή, η αρχαία τέχνη της στωικής χαράς* (Γουναροπούλου μτφ), Ικαρος.
- Kidd, I. G., (1971), “Stoic intermediates and the end for man” στο (Long ed.), *Problems in Stoicism* (σελ. 150 - 172), Athlone Press.
- Lloyd, A. C., (1978), “Emotions and Decision in Stoic Psychology”, στο (Rist ed.) *The Stoics* (σελ. 233-246), University of California Press.
- Nussbaum, M., (1994), *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton: Princeton University Press.
- Pohlenz, M., (1938), “Der Eingang von Ciceros Gesetzen”, *Philologus*, 93(1): 102-127.
- Πουλακίδας, Π., (2021), βιβλιοκρισία του: Irwine, B. W., (2020), *Οδηγός για την καλή ζωή, η αρχαία τέχνη της στωικής χαράς* (Γουναροπούλου μτφ), Ικαρος, στο *Φιλοσοφικές βιβλιοκρισίες Πανεπιστήμιου Πατρών*.
- Πουλακίδας, Π., (2023), *Τα πάθη της ψυχής και η θεραπεία τους: Στωικοί και Επίκουρος* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Robertson, D., (2009), *The philosophy of cognitive—behavioural therapy (CBT): Stoic philosophy as rational and cognitive psychotherapy*, Routledge.
- Sorabji, R., (2000), *Emotion and peace of mind: From stoic agitation to Christian temptation*, Clarendon Press.
- Sorabji, R., (2002), “Latitude of forms in ancient philosophy”, στο *The dynamics of Aristotelian natural philosophy from antiquity to the seventeenth century* (σελ. 57-63), Brill.

- Tieleman, T., (2003), *Chrysippus' On Affections: Reconstruction and Interpretations*, Brill.
- Voelke, A. J., (1965), “L'unité de l'âme humaine dans l'ancien stoicism”, *Studia Philosophica*, 25(a).
- Voelke, A. J., (1974), *L'idée de volonté dans le stoïcisme*, Paris: Presses Universitaires de France.
- White, S., (1995), “Cicero and the Therapists” στο (Powell ed.) *Cicero the Philosopher: Twelve Papers* (σελ. 219-246), Oxford: Oxford University Press.